

1. Prezentarea sumară a perioadei analizate.

Până la eșecul oriental al lui Alexandru Macedon, Roma s-a aflat mereu în căutarea stabilității. Începând cu secolul al III-lea î.d. Hr., situația și perspectivele se schimbă. Romanii simt că au puterea de a înfrânt ceea ce nu au reușit orientalii, și, sub pretextul apărării, al defensivei, ei se impun încet, încet în cadrul teritorial și politic al timpului. Singura răbufnire de orgoliu a Orientului a fost susținută de campania lui Hanibal dar ea a fost înăbușită. Nu vor lipsi conflictele și unele crize. În ciuda acestora va veni perioada sec. I î.d. Hr. – II d. Hr., în care, cu unele excepții, politica Romei a fost una constructivă, influențând benefic celelalte aspecte materiale și spirituale.

Din paleta personalităților acestui teritoriu, nu poate lipsi Cicero, cel mai mare orator, gânditor politic și scriitor roman contemporan cu Caesar. El își desăvârșește în Orient formația filosofică și retorică care-i aduc succese și în cariera politică. După el, formația oratorului a devenit un obiect aproape unic al educației romane.

Ovidiu s-a implicat cu interes în susținerea poeziei, după ce studiasse retorica la Roma. A făcut parte dintr-un cenaclu, a publicat scrisori în versuri, legende, poeme, etc.

La rândul său, Vergiliu un scriitor înnăscut, un spiritual interesat de sufletul roman în toată complexitatea lui, atașat de tradiția romană, încearcă să redea romanilor gustul vieții rustice, restaurarea vechilor valori morale. Lucrările sale sunt mai mult decât interesante, reprezentând suflul vieții romane din acea perioadă.

Tot din această vreme, definitivă pentru secolele ce vor urma, face parte și Horațiu, contemporan cu Vergiliu. Hoarții creează o poezie lirică dominată de bucuria de a trăi, de dragoste, fericire, prietenie, toate acestea evidențiate în special în Ode.

Chiar dacă s-au arătat inspirați de poezia alexandrină, Vergiliu și Horațiu au scris mult pentru Roma. Autorii latini au reluat cu plăcere genul grec al dialogului, dialectica platoniciană, însă după ce l-au supus unor transformări. E necesar să specificăm că, de multe ori, literatura latină poartă greutatea unui mixt, unui amalgam al trăsăturilor societății grecești cu unele particularități romane.¹

Politic vorbind, situația Romei e mai mult decât interesantă. În acest sens apariția pe scena politică a lui Caesar², este demnă de luat în seamă. După ce-și pune mâinile peste Roma, Spania, Africa și reunifică Orientul (anii 50 î.d. Hr), scăpând în același timp și de contracandidatul său Pompei, noul conducător creează o stare de liniște în Imperiu.

¹ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 216.

² *Ibidem*, pp. 61-62.

Cel care i-a urmat, Octavian, își va lua titlul de August și va fi recunoscut în acest sens, ceea ce-i va crea autoritatea unui stăpân cu putere divină.³ August înfăptuiește o imensă acțiune de reorganizare și de restaurare pe toate planurile și inaugurează un regim în care puterea centralizatoare a principelui se conjugă cu respectul pentru tradițiile republicane. Armată devine o oștire de profesioniști întreținută din impozite. Provinciile sunt împărțite între senat și principeș. Lucrările urbanistice se multiplică.

Continuitatea structurilor monarhice este însoțită și în secolul I. Chiar dacă și această perioadă nu a fost lipsită de probleme, totuși se pregătea apogeul civilizației romane atins la sfârșitul acestui veac și începutul celui următor. Acest lucru se observă cu ușurință dacă urmărim înflorirea vieții urbane, dezvoltarea bunurilor materiale și spirituale și chiar stabilitatea instituțională.⁴ Împăratul devenea patronul tuturor romanilor și era adorat ca zeu fără a lăsa inițiativa senatorilor. Secolul I este dominat de senatori romani adepți ai stoicismului, sistem filosofic care devine un fel de politică de stat.

Seneca e unul dintre cei care s-au implicat la acest nivel și, în plus, a reprezentat evoluția literară și spirituală a acestui secol. El a tratat și probleme științifice, geografice, tocmai pentru a înțelege ordinea profundă a lumii și de a descoperi planul creației. În jurul său s-a creat chiar și o școală de tineri dornici de înnoire dar a avut neșansa de a se apropia de un conducător ca Nero. Acesta nu tolera nici un fel de filosofi deoarece îi considera o specie de oameni indiscreți. În schimb, timpul lui aduce triumful jocurilor grecești mai ales că acestea corespundeau unui plan politic de ansamblu care urmărea elenizarea vieții cotidiene și a instituțiilor imperiale.⁵

Urmașul său Vespasian s-a implicat în sistemul de învățământ fiind primul care a instituit catedre oficiale de retorică latină și greacă, pentru care a fixat un salariu anual plătit din fiscal imperial. În vremea sa, Quintilian un discipol îndepărtat al lui Cicero, a dus mai departe genul oratoric și a condus prima școală oficială, întreținută pe socoteala împăratului. În aceeași măsură, nu-i putem uita pe Pliniu cel Tânăr, Plutarh sau Tacit care s-au îndeletnicit cu scrisul, în aceleași domenii ale filosofiei și istoriei.

Recunoscut ca cel mai interesant și mai prolific secol din istoria romană a perioadei analizate, secolul al doilea se află sub amprenta personalităților politice, militare. Se acorda egalitate provinciilor latine și celor elinice. La acest aspect, un rol deosebit l-a avut politica dusă de Hadrian (117 – 138). Ideile circulau liber fără ca diferența de limbă să constituie un obstacol. Mai mult, Marcus Aurelius, un spaniol, stoic, om de stat roman, scrie în grecește, rupând bariera dintre Orient și Occident.

Totuși, centrul atenției îl ocupă Traian care a avut grijă să asigure securitatea Imperiului. Domnia sa e marcată de un oarecare liberalism. Imperiul atinge întinderea sa maximă și iese din impasul material datorită aurului luat de la daci.

Dinastia antoninilor, specifică acestei perioade a organizat o administrație atentă, o justiție rapidă și accesibilă, un control bun al finanțelor, o poștă oficială etc. Această perioadă de aur are și meritul de fi întrevăzut pericolul barbar care va aduce mai târziu și disoluția Imperiului.

³ **Ibidem**, p. 66.

⁴ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. X.

⁵ **Ibidem**, p. 397.

Începutul de veac III, găsește Imperiul în deplinătatea forțelor. Romanizarea și urbanizarea încă își făceau treaba de vreme ce exista și o lege din 212 prin care Caracalla a acordat cetățenie romană majorității locuitorilor.

Totuși, începând cu acest secol, civilizația romană intră într-un declin real datorat dizolvării orânduirii sclavagiste de soarta căreia era foarte legată. La aceasta se adaugă războaiele externe, dezvoltarea birocrăției, răscoalele militare, impozitele, sărăcia, etc. Mai mult, în Occident, statul roman se destramă repede datorită năvălitorilor, în vreme ce Răsăritul lasă loc unor noi manifestări concretizate prin apariția Bizanțului. “Vechea ordine socială nu mai este decât o amintire.”⁶ Aristocrația cedează iar regimul tinde spre monarhie. Reformele inițiate de Dioclețian n-au putut îndrepta situația.

În ciuda acestor manifestări potrivnice, nu pot fi uitați : *Menuciu Felix sau Tertulian* care avea reputația unui mare om de cultură, prin interesul pentru apologetică, dogmatică și atitudinile disciplinare, ce-i trădează vechea meserie de avocat. Lista continuă cu *Irineu de Lyon*, *Sfântul Ipolit sau Ciprian de Cartagina*, personaje legate în special de interesele nou-înființatei Biserici creștine.

Secolul al IV-lea reprezintă o adevărată epocă înfloritoare din punct de vedere cultural, bine documentată deopotrivă de latini și de greci, la păgâni și la creștini. În acest itinerar, persoana și familia lui Constantin cel Mare își păstrează locul bine meritat, chiar dacă, în viața personală, oscilațiile împăratului au ținut până aproape de moartea sa.

Zorii acestui veac vor fi cuprinși de aceleași frământări și fărâmițări specifice celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea. Tulburările încetează doar la venirea la conducere a lui Constantin (324), care devine singurul stăpân al Imperiului.

O privire culturală de ansamblu, nu poate ignora meritele anumitor personalități păgâne ca *Himerios*, *Libanios*, *Themistios*, *Hipatia*, ce contribuie prin opoziția lor la apariția a numeroase scrieri. Mai mult domnia nepotului lui Constantin cel Mare, Iulian Apostatul (361-363) confirmă starea activă a păgânismului care se revede pus în drepturi pentru o perioadă de doi ani. Acest veac aduce “sfârșitul” civilizației romane, centrul de greutate mutându-se la Constantinopol. De acum vorbește mai mult Răsăritul.

⁶ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 81.

2. Oameni, fapte, curente pregătitoare⁷

1. Administrație și politică

Baza actualei Rome a fost pusă de populația etruscilor (probabil de pe lângă Caere, azi Cerveteri⁸) care au impus în aceste părți o organizare politică, economică, socială, culturală, fondând (650-575 î. d. Hr.) în sfera celor șapte coline, un oraș-stat. Odată ce puterea a fost luată de patricieni, (dușmanii etruscilor), prin răscoala din 509 î.d.Hr., Roma începe o campanie lungă de unificare a teritoriilor din jurul ei, campanie care se termină în secolul al III-lea î. d. Hr.

De la conturarea teritorială, din sec. al VIII-lea î. d. Hr și până spre sec. al III-lea, colonii latini s-au ocupat de luptele externe dar și de cele interne care implicau patricienii și plebeii și care puneau în pericol existența statului roman. Cei dintâi voiau să-și impună pretențiile politice prin oligarhie iar ceilalți să câștige egalitatea în drepturi, dat fiind faptul că erau excluși de la putere.⁹ Aceste neînțelegeri s-au datorat însă și opozițiilor sociale sau economice. Cu timpul se ajunge la o oarecare stare de compromis, (340 î. d. Hr.) dar numai între patricieni și plebeii bogați, așa că oligarhia nu este îndepărtată întru totul.

A existat și un cod de legi care voia să reglementeze situația și pe care tradiția îl situează în mijlocul sec. V î. d. Hr. “O comisie de zece juriști, desigur patricieni, numiți decemviri, care preț de doi ani a exercitat puterea la Roma, a publicat 12 table de legi care au rămas la baza tuturor legilor viitoare.”¹⁰

În primele secole ale existenței Romei nu erau probleme de accețiune în ceea ce privește curentele de gândire sau tradițiile grecești. Exista la Roma chiar un curent filo-elinic, care și-a pus amprenta de timpuriu asupra gândirii și vieții romanilor. Acesta a fost potențat de renașterea coloniilor grecești din Italia în ultimii ani ai secolului al IV-lea î. d. Hr.

Locul pe care s-a ridicat Roma n-a fost ales pentru înlesnirile materiale. Chiar dacă dădeau impresia de apărare prin teritoriul dificil pe acre l-au luat spre exploatare, totuși colonii latini au dorit să creeze un adevărat centru care să supravegheze vestul. Romanii au afirmat totdeauna că nu poartă decât războaie de apărare. Defensiva a fost însă un pretext. Începând cu secolul III î. d. Hr., când erau deja

⁷ Pentru o mai bună înțelegere a secolelor I–IV, în spațiul occidental, avem mare nevoie de schițarea aspectelor mai importante, politice, militare, culturale, economice, care au pregătit această perioadă. Îndrăznesc să spun că, fără aceste elemente, ar fi imposibilă o înțelegere adecvată a evenimentelor de d. Hr., mai ales pentru faptul că ele au apărut ca o raportare, ca un răspuns, la ceea ce s-a întâmplat până la începutul sec I al erei noastre. Acest lucru e cu atât mai evident în configurarea principiilor artistice, literare, filosofice, ce-și găsesc început, prin contactul cu lumea orientală, înainte de perioada supusă discuției. Astfel, secolele vizate își vor găsi imaginea tocmai prin problematica timpului ce le-a pregătit.

⁸ **Drimba, Ovidiu**, *Istoria culturii și civilizației*, volum 3, București 2001, Editura Vestala și Saeculum I.O., p. 233.

⁹ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, pp. 38-39.

¹⁰ **Ibidem**, p. 41.

afirmați pe scena lumii, ei au dus în mod deliberat o politică de cucerire concretizată prin campaniile din Sicilia, Grecia, Spania, Galia, Africa.¹¹

Secolul al III-lea s-a arătat a fi o perioadă de răscruce în istoria Romei. Apariția lui Hanibal, un adevărat dușman al latinilor, a amânat împlinirea visului acestora de a cuceri întreaga Italie. Născut în 247 î. d. Hr., în 221 el urmează pe tatăl său în Spania, de unde începe luptele contra Romei (cel mai important a fost al doilea război punic). Acestea au fost cu atât mai dăunătoare cu cât nu a amenințat numai existența statului roman dar și întreaga gândire și civilizație romană. De fapt această criză a secolului al III-lea î. d. Hr. a fost cu greu trecută. Până la acest moment crucial, Roma era oarecum deschisă curentelor elinice pentru ca apoi să renunțe la această deschidere, poate și din mândria că a putut învinge un mare conducător format la școala tacticienilor greci.

Este timpul în care romanii conștientizează valoarea propriilor tradiții (chiar dacă nu erau foarte multe) și în loc să se mai lase duși de curentele orientale se vor strădui “să asimileze deschis o civilizație care va fi împinsă spre declin chiar de politica romană.”¹²

În ceea ce privește armata, trebuie specificat că utilizarea mijloacelor mecanice în operațiile militare, a fost posibilă începând cu secolul al III-lea î. d. Hr., când exemplul grecilor din Sicilia și din Italia meridională a informat pe romani de existența lor. În *De bello gallico*, Caesar a oferit date bogate asupra materialului utilizat cu prilejul asediilor.

Implicația în armată era destul de serioasă de vreme ce soldații primeau soldă chiar de timpuriu. Acest sistem a dus la formarea unei armate de profesioniști care erau plătiți cu bani primiți de la conducere dar și cu anumite părți din capturile de război.

Către mijlocul secolului al II-lea avem de-a face cu slăbirea stabilității elene, puterea romană instalându-se pe întreg circuitul Mediteranei. Urmare a campaniilor de cuceriri, aristocrații și colonii dobândesc domenii nemărginite ceea ce ajută la dezvoltarea comerțului, a economiei. Micii proprietari vor fi vizibil dezavantajați. Odată cu aceste aspecte și cu creșterea Imperiului, nenumărați emigranți fără resurse, italici dezrădăcinați, greci, formau o masă nevoiașă fără posibilități mari de muncă. Înconjurați de probleme, ei acceptă și chiar sunt interesați de filosofia greacă ce susținea dreptatea.

Același secol aduce propunerea unei noi legi agrare care să ajute și pe oamenii nevoiași. Scopul nu a fost atins, marii proprietari înăbușind doleanțele apărute. S-a născut însă un partid popular care va da bătăi de cap celui senatorial. Este perioada în care și Roma trece printr-o criză de creștere datorată în special conflictelor personale și greutății venită din partea întregului Imperiu. Revoltele sclavilor și ale oamenilor săraci se multiplică și în plus teritoriile cucerite în afara Italiei sunt prost administrate. Această stare de conflict, dintre susținătorii oligarhiei și plebea romană, va continua până în timpul lui August, a cărui dictatură va instaura Imperiul, punând punct Republicii romane.

Vechea lume romană se clătina pretutindeni deoarece instituțiile tradiționale suportau cu greu cerințele Imperiului, ceea ce a adus o transformare confuză și o adaptare greoaie la noua stare politică. Se

¹¹ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 9.

¹² *Ibidem*, p. 50.

simțea nevoia de schimbare, întrucât grupurile de interese, sociale și politice, existente la Roma, nu mai erau mulțumite de conducerea oligarhică. În acest sens apariția pe scena politică a lui Caesar¹³, este demnă de luat în seamă. După ce pune mâinile peste Roma, Spania, Africa și reunifică Orientul (anii 50 î.d.Hr), scăpând în același timp și de contracandidatul său Pompei, noul conducător creează o stare de liniște în Imperiu.

Caesar începe reorganizarea statului măcinat anterior de o adevărată descompunere politică. El a înțeles că vechile forme de conducere sunt depășite iar instituțiile implicate asemenea. De aceea au loc schimbări în senat și se acordă cu ușurință cetățenia romană unor popoare întregi, formându-se adevărate nuclee de romanizare. După ce a avut neînțelegeri cu predecesorul său Sulla, Caesar a fost ales pontif în 78. A devenit pontifex maximus în 63. A format primul triumvirat care era de fapt o împărțire secretă a puterii. Ocupă Alexandria după care se întoarce la Roma unde a început reorganizarea statului cu gândul de a instaura monarhia. Asasinatul său din 44 a lăsat Roma în plină anarhie.

Cel care i-a urmat, Octavian, își va lua titlul de August și va fi recunoscut în acest sens, ceea ce-i va crea autoritatea unui stăpân cu putere divină.¹⁴ August înfăptuiește o imensă acțiune de reorganizare și de restaurare pe toate planurile și inaugurează un regim în care puterea centralizatoare a principelui se conjugă cu respectul pentru tradițiile republicane. Armată devine o oștire de profesioniști întreținută din impozite. Provinciile sunt împărțite între senat și principe. Lucrările urbanistice se multiplică.

Noul conducător nu a rupt legătura cu poporul ci din contră a știut să asculte toate glasurile comunității romane. Mulțimile sărace credeau în el cea ce i-a ridicat mult autoritatea și a întărit speranța într-o adevărată renaștere. “Ambiția lui August a salvat, fără îndoială, civilizația romană și în același i-a permis să se definească, să se desăvârșească materialmente și moralmente și să se impună destul de multă vreme pentru a lăsa o amprentă durabilă în istoria umană.”¹⁵

Datorită implicațiilor octaviene, senatul nu mai era singurul stăpân, ci, mai mult, alături de principe, el nu reprezenta decât consiliul unde se adunau marii funcționari. Împăratul avea ultimul cuvânt. Forma de guvernământ întemeiată se numea principat și se baza pe sprijinul diverselor grupuri sociale dornice să conserve, să dezvolte și să remodeleze societatea romană. Ea se întemeia pe un ansamblu instituțional adecvat promovării influenței puterii împăratului – auctoritas. În teorie, principele era doar primul dintre senatori, însă, puterile sale apar foarte întinse. Era comandantul suprem aclamat de soldați. Principatul evolua spre o monarhie de drept divin. Este perioada în care se dezvoltă tot mai mult cultul împăratului. Divinizarea împăratului, unul din fundamentele cele mai solide ale regimului imperial, se considera a fi de origine elenă și prin urmare August n-ar fi decât moștenitorul suveranilor eleni. În realitate, ea dispune de rădăcini care o leagă de Sulla – sec. II, I î. d. Hr. Acesta era considerat ca fiind investit cu misiune divină iar Cicero afirmă că un adevărat imperator trebuie să fie iubit de zei.¹⁶

¹³ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, pp. 61-62.

¹⁴ *Ibidem*, p. 66.

¹⁵ *Ibidem*, p. 68.

¹⁶ *Ibidem*, p. 590.

Caesar n-a făcut decât să preia ideile de la predecesori. Concepția în sine se va afirma oficial când va fi decernat lui Octavian numele de August – de la augur, interpret care trebuia să transmită oamenilor voința zeilor. În final această concepție va crea din conducători adevărate zeități.

Romanii care cuceriseră regatele urmașilor lui Alexandru, au deprins din Orient nevoi noi. Dobândind în urma războaielor avuții imense, ei au vrut să rivalizeze cu monarhii orientali pe care-i înlocuiau și doreau să-și trăiască ca și ei. Dacă până în sec. I î. d. Hr., chiar la Roma, ei trăiau în case relativ simple și locuințele lor de la țară nu erau decât niște ferme, mai târziu, ei își vor face adevărate palate (sec. II d.Hr).

Sporirea masei de locuitori ai Romei s-a realizat treptat. Orașul adevărat, Urbs, a crescut încet. În interiorul orașului se afla Curia unde se întâlnea Senatul, se găseau sanctuarele majore ale religiei romane, Capitoliul, un For și alte accesorii.

Aristocrația se ocupa de principalele nevoi ale cetății: construcția sau repararea clădirilor, organizarea jocurilor, plata profesorilor, etc. Erau oameni cu averi imense acumulate datorită comerțului realizat pe apele Mediteranei sau ale Mării Negre. În ceva timp se aduceau pe ape lucruri diferite care uneau Occidentul cu Orientul. Produsele orientale erau foarte căutate chiar dacă romani au încercat să facă industrii rivale.

Urbanizarea gândită de romani a pus stăpânirea și asupra provinciilor orientale mai puțin asupra Egiptului. Cetățile provinciale din Occident se structurau după imaginea Romei, fapt pentru care era nevoie doar de un for în jurul căruia se forma noua așezare. Chiar dacă romanizarea orașelor risca să creeze o anumită uniformitate, totuși, nu se impuneau forme gata făcute și, de aceea, arhitecții puteau proiecta cum voiau imaginea cetății.

2. Roma și implicațiile sale practice, artistice și spirituale

Luând în discuție partea spirituală și recreativă a latinilor trebuie să spunem că, spre sfârșitul Republicii, ei își centrau viața în jurul forului, un adevărat nucleu al civilizației romane. El reprezenta de fapt inima Romei și evoca evoluția cetății, manifestarea tuturor tradițiilor. “Era un pământ, prin excelență sacru, îmbibat de amintirea eroilor și de prezența zeilor.”¹⁷ Secolul al II-lea î. d. Hr. aduce definitivarea aspectului acestui centru important, locul celor mai importante întâlniri și hotărâri. El a fost spațiul în care s-a construit cea dintâi biserică, care, la început, constituia un loc de întrunire pentru toți cei ce aveau treabă în For.¹⁸ De acum înainte se vor mai construi multe asemenea încăperi, unele dintre ele fiind folosite și pentru tribunale. Forul nu era menit numai pentru activitățile oficiale ci și pentru cele

¹⁷ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p.315.

¹⁸ *Ibidem*, p. 313.

comerciale. Aici aveau loc și nenumărate schimburi de bani, (încă din sec. III î. d. Hr.), ceea ce naște ideea existenței unor operațiuni bancare.¹⁹

Amalgamul de populații de pe întreg cuprinsul Imperiului a format caracterul intercultural al Europei, poate într-un mod mai accentuat decât astăzi. “O mie de tradiții prinseră rădăcini în solul Forului... Ultima divinitate instalată în For de poporul roman a fost dictatorul Caesar.”²⁰

În timpul Imperiului, aspectul Forului nu s-a schimbat deloc. Din vremea lui August apar însă și nenumărate arcuri de triumf și nenumărate biblioteci. Tot în această perioadă se formează concepția asupra misiunii împăratului care va fi completată ulterior cu numeroase elemente de origine orientală. Secolul I î.d.Hr. aduce în prim plan și construcția amfiteatrelor. Așa va apărea și Coluseum ca simbol al orașului veșnic.²¹

Înainte de a dispune de amfiteatre, Roma și-a dobândit teatrele care au fost inspirate de modelele grecești. Influența elină era la ea acasă și își aștepta mereu ceasul pentru a se manifesta. Totuși, teatrele romane au păstrat câteva particularități.

Un lucru foarte important, care ne arată gradul de civilizație romană, îl reprezintă prezența băilor. Până în 33 î.d.Hr., existau peste 150 și erau în special particulare. Irod Agripa le-a deschis și pentru tineret și a luat asupra sa cheltuielile de întreținere și de funcționare. Acestea au intrat mai târziu în concurență cu băile imperiale, cu termele. Și, cum toate aceste incinte nu puteau exista fără apă, e necesar de precizat că aprovizionarea se făcea prin apeducte încă din 312 î. d. Hr. iar pentru încălzire erau instalații ingenioase care satisfăceau cererile utilizatorilor.

Încă din vremea lui Cicero (106 - 43 î. d. Hr.), grădinile erau prin excelență locul pentru odihnă. Romanii au imitat marile arhitecturi elene și nu au uitat locurile din natură numite gimnazii, unde se întâlneau filosofii. Pentru a păstra vie memoria timpurilor lui Platon și Aristotel și pentru a ne evidenția nivelul de interculturalitate promovat încă din Antichitate, Cicero avea la vila sa două terase: una se numea Academia (cu trimitere la Platon) și cealaltă purta numele de Lyceu și amintea de Aristotel. Grădinile romane evocate și de Pliniu cel Tânăr în sec I d. Hr. au exercitat o influență directă asupra celor moderne. Arta întâlnită în Roma a fost împrumutată din Orient dar a fost modelată de romani pentru a răspunde exigențelor sensibilității lor.²²

Roma posedă parcuri mari făcute după gusturile celor bogați. De fapt, e perioada în care, prin directivele date de August, se încearcă remodelarea Imperiului, organizarea sistematică a expansiunii romane.

Sub Imperiu, vânătoarea este într-adevăr practică cu pasiune inclusiv de împărați. Dacă în primele veacuri ale Republicii, vânătoarea era o activitate a sclavilor, începând cu sec. al II-lea î. d. Hr. tinerii romani au făcut din ea un adevărat sport.

¹⁹ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 307.

²⁰ *Ibidem*, p. 315

²¹ *Ibidem*, p. 340.

²² *Ibidem*, p. 294.

De fapt, jocurile sportive nu au fost uitate de civilizația romană. La sfârșitul Republicii, manifestările atletice se multiplică simultan cu progresele vieții grecești. Mai mult, Caesar a ridicat un stadion în care aveau loc curse sau manifestări atletice. Spectacolele de atletism importate din Grecia n-au întrecut în atracție jocurile naționale care aparțineau tradiției religioase a cetății. Ele se desfășurau în mare zgomot având în centru zeitățile specifice fiecărei perioade. În plus, ele erau completate, încă din sec. III î. d. Hr. de reprezentări teatrale. Nu lipseau bineînțeles luptele cu gladiatori, personaje care, sub Imperiu, nu mai erau considerate doar condamnate la moarte ci atleți curajoși.

În teatru, alături de repertoriul grec, comic și tragic, cei dintâi poeți latini au încercat să întemeieze un teatru cu adevărat național punând în scenă personaje romane. Așa au apărut și curente noi, începând cu sec. al II-lea î.d. Hr.²³

Incintele pentru teatru se făceau la început numai din lemn. Abia în timpul lui Pompei s-a construit primul astfel de edificiu din piatră.

Poporul roman avea mare nevoie de reprezentările teatrale care erau pline de feerie, de miracol, deoarece, ca rege al lumii, el dorea ca orice vis să se împlinească. Acest lucru era posibil prin momentele trăite la piesele teatrale.

2.1. Religie, filozofie, retorică și alte discipline abordate

Sosirea filosofilor la Roma, după cucerirea Macedoniei, (146 î.d.Hr.) fusese pregătită de o lungă perioadă în care s-a dat curs elenizării elitelor romane. Nu trebuie să ne închipuim că latinii au fost foarte încântați de influențele grecești sau că abia au așteptat să intre în atmosfera lor. Familiile tradiționale au opus o serioasă rezistență invaziei gândirii grecești.²⁴ Acest lucru se observă și din adaptarea termenilor.

Noțiunea de filozofie nu corespundea nici unui cuvânt al limbii. Era necesar să se creeze un cuvânt nou. Cicero se folosește uneori de cuvântul *philosophia* dar numai atunci când se referă la tehnica acestei discipline. Alteori recurge la *sapientia*, echivalent utilizat de Ennius.²⁵ Secolul al II-lea î.d.Hr., aduce o deschidere din partea Romei, față de filozofia greacă. Erau în plină activitate epicureii care așezau Binele suprem în plăcerea materială dar și stoicii care puneau accentul pe virtuțile contemplației, pe cunoașterea teoretică.

Stoicismul s-a generalizat spre sfârșitul sec. III î. d. Hr., când a avut loc o slăbire treptată a constrângerilor colective. Tocmai de aceea, s-au luat atunci măsuri care să restabilească situația de descentralizare și descompunere, din anumite părți ale Imperiului.

Panaetius, marele filozof stoic al Romei din această perioadă, afirma că virtutea, atât de căutată de romani de-a lungul vieții, este unică dar are diferite aspecte și ceea ce este important este să ajungi la ea.

²³ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. II, Editura Minerva, 1973, București, p. 405.

²⁴ *Ibidem*, p. 211.

²⁵ *Ibidem*, p. 214.

Înclinațiile mai bune sau mai rele ale individului trebuiau folosite adecvat pentru a se ajunge în final la virtute.

Stoicii susțineau inegalitatea minților. Mulțimii neștiutorilor (indoctii sau stultii, proștii călăuziți de opiniile iraționale), ei le opuneau oameni de elită, așa zișii singuri capabili să conceapă și să realizeze binele, să gândească ordinea lumii în complexitatea sa. Un fel de discriminare fizică și spirituală era susținută de acest sistem filosofic care pare a fi atras mai mult de aparențe, de ceea ce este individul într-un anumit moment și într-o anumită calitate.

“Stoicismul mediu al lui Panaetius și Posidonius abandonează utopia socială a primilor stoici, îndeosebi a lui Zenon, care preconiza societatea, fără clase diferite, întemeiată pe armonie și pe un statut social egalitar.”²⁶ Așa se poate explica reticența incipientă romană față de spiritul creștin ce se va manifesta peste aproximativ 200 de ani.

Purtați de disciplină și de fidelitatea cuvântului lor, romanii primeau cu ușurință concepțiile elinice întrucât ele “erau garantate de cauciunea moralității oferită de stoicism.”²⁷ Concepțiile stoice s-au răspândit și mai mult în sec. I î.d.Hr., contribuind la întărirea vechilor idei naționale datorită și discipolilor direcți printre care și Cicero. Așa va apărea umanismul, (sec. I î. d. Hr.) care s-a manifestat ca o sinteză între spiritul practic roman încununat de respect, virtute și gândirea filosofică elenă, plină de nenumărate contradicții ce solicitau gândirea.

Filosofia greacă n-ar fi putut să se cristalizeze singură într-un ideal romanic atât de accesibil și de aceea a fost nevoie de o oarecare adaptare a stoicismului (prin gânditorii latini ca Panaetius) și a altor idei primite din celelalte părți ale Imperiului.

Este adevărat că suflul stoic s-a transmis spiritului civilizației romane pe întreg parcursul existenței sale. Multe reforme politice și religioase ale lui August răspund acestei concepții despre omul excepțional, însărcinat cu o misiune de către divinitate și hotărât să asigure echilibrul. Iată că acea specificitate elină de a crea individualități de seamă s-a transmis într-o oarecare măsură și latinilor.

Filosofia era în centrul atenției în mediul senatorial. În 154 î.d.Hr vine la Roma, Diogene, alături de alți maeștri atenieni. Ei au încântat lumea prezentă vorbind despre dreptate în contradictoriu – când era considerată virtutea supremă, când se vorbea de dreptate ca o formă de prostie, o simplă himeră. Astfel de incertitudini specifice elene nu prindeau în mijlocul conducătorilor latini care îi alungau de multe ori pe filosofi. Cu toate acestea, mulți dintre ei, și nu numai greci, ajungeau îndrumători de conștiință. Atitudinea de respingere a filosofilor a existat mereu fără a se lua o hotărâre universal valabilă în întreg Imperiul.

Retorii apăruseră la Roma cam în același timp cu filosofii și fuseseră incluși în aceleași măsurii de expulzare, reproșându-le atragerea tineretului în detrimentul pregătirii militare. Cu toate acestea, tinerii romani veneau să asculte lecțiile lor și se deplasau chiar și în Grecia ca să învețe să vorbească. La rândul lor, filosofii greci veneau la Roma în căutare de discipoli și propovăduiau plăcerea ca țel ultim al vieții.

²⁶ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 102

²⁷ *Ibidem*, p. 102.

După cum se poate observa, rolul grecilor a fost preponderent în progresul și popularizarea vieții intelectuale.²⁸ La începutul Imperiului, studiul retoricii constituia încununarea normală a educației și începea în jurul vârstei de 15 ani. Viața intelectuală se află prezentă pretutindeni, în piață, în sălile deschise pentru oricine și alcătuia o parte importantă a activităților sociale. Pe lângă filozofie și retorică trebuie să adăugăm și lecturile publice, întrucât erau puțini romani cultivați care nu se îndeletniceau și cu scrisul. Lucrările lor erau evaluate de oameni care le ascultau cu atenție și spirit critic. Acest obicei a avut o influență benefică asupra vieții literare.

Din întreaga arhitectură a Romei nu lipseau librăriile, loc de întâlnire și de discuții pentru adevărații cunoscători. Întâlnirile dintre prieteni erau frecvente chiar dacă viața socială se întemeia în primul rând pe raporturile personale, fiecare individ existând în raport cu familia sa, cu aliați sau cu dușmanii. Principiile politice contau mai puțin decât relațiile dintre oameni. La sfârșitul Republicii și sub Imperiu, bogătașii romani țineau pe lângă ei un sclav- secretar, nomenclator – care avea sarcina să țină minte toate informațiile dorite de stăpân. Oamenii modești erau și ei dornici de dialog chiar dacă nu erau la zi cu toate problemele. Așa se explică forfota zilnică a orașului, plin mereu de oferte noi.

În ceea ce privește religia, ea este prezentă în viața morală a romanilor ca o extindere a disciplinei, fiind mult mai complexă decât se arată de către unii scriitori. “Termenul de religio este obscur. El nu indică, cultul divinităților ci un sentiment destul de vag de ordin instinctiv.”²⁹

Spre sfârșitul secolului I î.d.Hr. se acceptă încet, încet cultul lui Isis. Preoții acesteia erau considerați adevărați posesori ai tainelor universului, stăpâni ai demonilor, inaccesibili prin modul de viață pe care-l aveau (nu consumau carne și refuzau plăcerile dragostei).

Exista credința în legătura cu cei morți care reveneau pe pământ în anumite împrejurări. Se bănuia existența demonilor, a puterilor supranaturale care veneau de dincolo pentru a ajuta sau a chinui pe cineva.³⁰ Ca și astăzi, la țară, viața cotidiană era impregnată mai mult de religie: se aduceau ofrande și existau tot felul de credințe în lucruri obișnuite din natură care erau protejate cu atenție.

“Religia oficială nu se deosebea de acest animism spontan ... Ea urmărea menținerea ordinii stabilite prin efectuarea ceremoniilor necesare păstrării unui echilibru de altfel mereu instabil, mereu amenințat, între factorul uman și cel divin.”³¹ Religia ajuta la formarea și manifestarea disciplinei, a respectului, a fidelității, însă nu ea le crea în mod direct.

Pentru un latin, nimic nu este mai important decât buna reputație din timpul vieți. Mormântul nu reprezintă pentru el numai un loc de odihnă, ci, un monument, un semn pentru oamenii vii și un mijloc de a perpetua amintirea defunctului. Prin moarte redevine, în sfârșit, el însuși căci viața sa dobândește o valoare exemplară dacă a respectat disciplina sub toate formele sale: virtus, pietas, fides.

Încă de la originile sale, Roma cunoștea magia deoarece în cele 12 Tabule exista o lege care interzicea incantația malefică. Mai ales femeile s-au îndeletnicit cu această ocupație lucrativă. În timpul

²⁸ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. II, Editura Minerva, 1973, București, p. 394.

²⁹ *Ibidem*, p. 95.

³⁰ *Ibidem*, p. 96.

³¹ *Ibidem*, p. 97.

Imperiului, astrologii, vrăjitorii, ghicitorii, dominau viața religioasă cotidiană. Magia și cultele orientale ofereau satisfacție tendințelor italice spre animism, spre eliberarea de constrângeri. În realitate, religia de stat controlată de către colegiile sacerdotale oficiale, era mai puțin rigidă decât se afirma, deoarece s-a admis încă din vremea lui Hannibal introducerea cultului zeiței Cybele, cult cu un caracter violent orgiastic. Senatul nu a putut însă accepta toate manifestările aduse de noua azeziune și a pus puține ordine în trăirile acestei religii. Trebuie specificat faptul că toate influențele religioase orientale au adus un plus de misticism care a format predilecția latinilor pentru Orient. Acest lucru nu a avut loc imediat pentru că religia romană era diferită de fervoarea mistică și soteriologică a cultelor orientale.

La Roma, dreptul emană direct din morală, din disciplină, din ambiția asigurării cetății și avea ca și scop tocmai asigurarea acestora pentru o comunitate sau pentru un teritoriu mai întins. În practică dreptul începe pentru romani odată cu stabilirea celor douăsprezece Tabule (o culegere de legi care a fost redactată în sec V î.d.Hr de o comisie de 10 membri numiți decemviri). Textul nu s-a păstrat în totalitate însă s-a păstrat nenumărate citate. Unele evidențiază originea religioasă a dreptului, altele aduc în prim plan reguli cu privire la înmormântare, etc. Culegerea a fost considerată de romani ca izvor și origine pentru dreptul civil. Ea cuprinde dispoziții ce vor governa până la sfârșitul Romei.

Limba scrisă, cea a autorilor clasici, nu era identică celei vorbită zilnic de romani, mai ales pentru că dorința scriitorilor latini a fost dobândirea unei clarități desăvârșite și a unei precizii deosebite a enunțului. Prin urmare, cu timpul, vocabularul se îmbogățește, din dorința de a se preciza mai bine orice fel de noțiune și apar tot felul de cuvinte noi. Un exemplu elocvent în acest sens este Cicero care a făcut o accentuată muncă de analiză asupra textelor, tocmai pentru că nu se împăca cu definițiile abstracte și generale. Prin efortul său, are loc o adevărată prelucrare a limbii. Un arsenal de concepte a fost creat după modelul celor făurite de greci. Cursul istoriei a vrut ca gândirea occidentală să moștenească nu direct arhetipurile elene ci copia lor latină. Astfel Logos-ul grec a devenit la Roma ratio. Ceea ce era cuvânt devenea calcul.³²

În schimb, vocabularul admite de timpuriu termeni grecești, deoarece, la Roma, încă din sec. al VI î.d.Hr, greaca era vorbită de negustori, călători veniți din Italia meridională, sclavi. “A existat în această Italie, unde se amestecau atâtea rase, un sabir itallo-hellenic care și-a pus amprenta asupra limbii latine.” – este vorba de un argou alcătuit din cuvinte arabe, franceze, italiene, spaniole, utilizat în porturile Mediteranei.³³

Latina nu s-a impus în tot Imperiul nici măcar ca limbă administrativă. Influența mai mare a fost mai ales în partea occidentală.

Literatura romană are marele merit de a se fi impus și prin unele elemente de originalitate. Temperamentul propriu al latinilor aduce opere diferite de cele ale predecesorilor greci. Ei s-au folosit în special de originile populare ale jocului scenic pentru a da naștere teatrului ce îmbina armonios elemente de moralitate, comedie, etc. Tot din tradițiile populare s-a inspirat și satira care apare în secolul II î.d.Hr. Era

³² Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p.215

³³ *Ibidem*, p. 211.

un amestec de proză și poezie ce cuprindea reflecții morale, atacuri personale, narațiuni, critică literară; un fel de conversație liber purtată care, folosindu-se de caricatură, avea scopul de a educa cititorul, de a-i arăta calea spre înțelepciune. Ca protagoniști ai genului s-au remarcat Lucilius, 130 î.d.Hr. sau Horațiu, un sec mai târziu.

Istoria începe la Roma ca tradiție orală: legendă și epopee. Primii istorici scriu grecește sau sunt de cultură greacă. Este semnificativ că cea dintâi lucrare istorică hărăzită Romei a fost scrisă de un senator roman în grecește. În sec. al II î.d.Hr limba culturală nu era încă latina ci greaca. Proza romană a apărut după poezie.

Nu poate fi uitat tratatul lui Cato, *De agricultura*, unicul lui text complet păstrat din acea perioadă care arată interesul pentru agricultură. Ne atestă interesul pentru producție fără o încercare de îmbunătățire a tehnicilor de exploatare. În timpul acestuia, latina a devenit cu adevărat o limbă demnă de cuceritorii lumii.³⁴

Același sec. al II-lea, aduce dezvoltarea genului oratoric, datorită înmulțirii proceselor politice, a dezbaterilor din senat. Acest lucru a făcut să se lucreze mult asupra esteticii oratoriei care va deveni din ce în ce mai importantă.

Datorită neînțelegerilor cu Sulla, Cicero, cel mai mare orator, gânditor politic și scriitor roman contemporan cu Caesar, pleacă în Orient unde-și desăvârșește formația filosofică și retorică. A scris numeroase tratate filosofice: *De Finibus*, *De Republica*, *De Senectute*, *De officiis*. După el formația oratorului a devenit un obiect aproape unic al educației romane.

Ovidiu, după ce a studiat retorica la Roma, se oprește asupra poeziei. A făcut parte dintr-un cenaclu, a publicat scrisori în versuri, legende, poeme, etc.

Vergiliu a tratat mai întâi teme de pură mitologie.

Luând în considerare *Bucolicele*, el se arată un discipol al poeților alexandrini. Nu ezită să evidențieze suferințele războaielor provocate micilor proprietari. Era copleșit de sensul roman al vieții de cetate. Atașat de tradiția romană el încearcă, prin *Georgice*, să redea romanilor gustul vieții rustice, restaurarea vechilor valori morale. El e un spiritual interesat de sufletul roman în toată complexitatea lui. *Eneida* e valorificarea acestei spiritualități de vreme ce ea a încercat să reveleze legea secretă a lucrurilor, taina zeilor. De aceea ea devine Biblia noii Rome, fiind scrisă pe zidurile cetății.³⁵

Tot din această perioadă definitorie pentru secolele ce vor urma, face parte și Horațiu, contemporan cu Vergiliu. Hoartiu creează o poezie lirică dominată de bucuria de a trăi, de dragoste, fericire, prietenie, toate acestea evidențiate în special în *Ode*.

Din păcate, după moartea lui, întreaga sevă a dispărut din literele latine. Înflorirea deosebită a literaturii augusteice n-a supraviețuit noului început de eră al istoriei universale. Chiar dacă s-au arătat inspirați de poezia alexandrină, Vergiliu și Horațiu au scris mult pentru Roma.

³⁴ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p.213.

³⁵ *Ibidem*, p. 225

După ce le-au supus unor transformări, autorii latini au reluat cu plăcere genul grec al dialogului sau dialectica platoniciană. Una peste alta, e necesar să specificăm că, de multe ori, literatura latină poartă greutatea unui mixt, unui amalgam al trăsăturilor societății grecești cu unele particularități romane.³⁶

Arhitectura

Sculptura monumentală a rămas multă vreme arhaică. până la sfârșitul Republicii, templele au fost decorate cu plăci de pământ ars după exemplul etruscilor. Sub August s-a răspândit lucrarea marmurei și s-a dezvoltat o artă a reliefului.

Moștenite de la elenism, templele erau construite în tehnica tradițională a pietrei. Impresionează caracterul monumental al edificiilor imperiale, șirurile de arcade, etc.

Cu timpul se dezvoltă și arta statuiilor tocmai pentru că se simțea nevoia accentuării exprimării personalității împăratului și a caracterului divin al misiunii sale. După instaurarea Imperiului, arta statuiilor a evoluat. Încă din 338, î.d.Hr., coloanele evocau evenimentele glorioase. Frumos ornamentate, au marcat fiecare secol prin grandoarea lor, ținând cont de nenumăratele cuceriri romane.

Împreună cu dezvoltarea luxului, romanii au început să aprecieze pictura decorativă așezând pe ziduri tablouri ale măștrilor greci, (până în sec I î.d.Hr.)

Economie - Agricultură

De la început, apare pretutindeni o economie de tip mixt. Încă din sec. al V-lea se păstra amintirea unui regim de proprietate. Fiecărui membru îi revenea aproximativ o jumătate de hectar dar nu definitiv. Erau împărțiri periodice, pământul fiind bunul comunității.

Economia era mai ales pastorală. Existau nenumărate saline exploatabile. Se cultivau legume în special în jurul casei. Vița de vie nu putea lipsi din preocupările romane însă consumarea vinului era interzisă femeilor sub amenințarea pedepsei cu moartea. Istoricii consideră că vinul era asimilat sângelui și femeia nu putea introduce alt sânge în ea deoarece era acuzată de adulter. În plus medicina antică considera că vinul putea provoca avort. □

Odată cu progresele puterii romane s-a produs o transformare socială care a modificat repartizarea pământului și a creat o aristocrație funciară. Deși era în detrimentul micilor proprietari, această realitate a ajutat la creșterea producțiilor agricole și implicit a intensificării comerțului portuar.

La încheierea cuceririi romane, Italia avea două feluri de cultivatori: o țărănie de condiție modestă ce continua metodele tradiționale și proprietari puternici, senatori sau bogătași locali. În aceeași perioadă se mărește interesul pentru creșterea vitelor iar rolul sclavilor e din ce în ce mai mare.

Comerțul a avut un rol foarte important în existența Romei. A dus la construirea unei rețele rutiere remarcabile și a unei flote pe măsură. □ La început, drumurile nu erau decât simple piste care ajutau la comunicarea cu celelalte provincii. Se foloseau ca și mijloace de apărare, de pacificare, constituind un simbol al unității romane. Ele erau și pavate în unele părți dar în special în preajma orașelor. În timpul

³⁶ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 216.

³⁷ *Ibidem*, p. 262.

³⁸ *Ibidem*, p. 585.

Imperiului, rețeaua de drumuri se dezvoltă sub controlul împăratului. Toate aceste aspecte ne vorbesc de gradul de civilizație al societății și de interesul ei pentru bunăstare.

Majoritatea caracteristicilor formate în această perioadă întinsă, în toate domeniile, se vor păstra pe toată durata existenței Imperiului. Este motivul pentru care enumerarea lor e mai mult decât importantă pentru înțelegerea secolelor I-IV d.Hr.

Problematica secolelor I – IV d. Hr.

1. Secolul I

Într-un teritoriu aflat acum sub un singur stăpân terestru, Roma, s-a încercat însă folosirea tuturor condițiilor “prielnice” pentru manifestarea elementelor culturale. Este interesant însă de urmărit contactul dintre cele două civilizații, greacă și romană, civilizații care se aflau la poluri opuse în contextul realizărilor. Nu întâmplător, această perioadă a primelor secole a fost deseori pusă în discuție tocmai datorită dificultăților de a uni două spiritualități, două istorii care se împotriveau parcă să găsească lucruri în comun. Probabil, acea “plinire a vremii” (Galateni 4,4), a urmărit tocmai o astfel de situație politică care, în ciuda negării creștinismului, dădea totuși posibilitatea unei oarecare răspândiri a învățaturii acesteia, prin coloniștii și negustorii aduși din diferitele părți ale Imperiului, prin captivii de război și, de ce nu, chiar prin unitățile militare distribuite pe întreg teritoriul aflat sub stăpânire.³⁹

Statul roman se găsea la apogeu ca întindere, putere, organizație și cultură date fiind posibilitățile diverse oferite de noile cuceriri. Ceea ce este ciudat îl reprezintă faptul că popoarele supuse erau mulțumite de încetarea războaielor și asigurarea păcii - *pax romana*⁴⁰ - ceea ce avantaja într-o oarecare măsură și pe creștini. Bazinul mediteranean se înscria într-o singură entitate politică și administrativă. Întinderea Imperiului, desființarea granițelor din interiorul lui, ușurința legăturilor pe mare și pe uscat, înlesneau amestecul populației de diferite neamuri.

Acest spațiu multietnic și multicultural a favorizat schimburile, contactele și sincretismele, mai ales în marile centre urbane, începând cu Roma, despre care Titus Livius scrie: “o mulțime de străini încurcau orașul” (Istoria Romei 39, 3, 6)⁴¹.

Secolul I se desfășoară sub amprenta Imperiului, a dictaturii instituită de August. De la problemele de oligarhie ce au bântuit teritoriul roman, secole în șir, se ajunge la o accentuare exagerată a persoanei împăratului. De un lucru putem fi siguri: dacă s-au schimbat lucruri în ceea ce privește conducerea politică, nu putem vorbi de același lucru și pentru marea masă de oameni, pentru sclavii și săracii Romei care depindeau de aceleași legi, de aceeași atitudine, e adevărat că nu exagerat de dăunătoare dacă ținem cont că se bucurau de o anumită libertate.

În timpul principatului și mai ales sub succesorii imediați ai lui Octavian, prestigiul personal al împăratului a jucat un rol imens. Conducătorul devenea patronul tuturor romanilor și era adorat ca zeu fără

³⁹ **Păcurariu, Pr. Prof. Dr. Mircea**, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1996, pp. 13-14.

⁴⁰ *Istoria bisericească universală*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, p. 38.

⁴¹ **Turcan, Robert**, *Originile creștinismului*, Polirom, 2002, traducere de Gabriela Ciubuc, p. 322.

a lăsa inițiativa senatorilor. Persoana sa era sacră și utilizarea numelui său venerat semnifica declanșarea unui mecanism religios cu urmări imprevizibile.

Data fiind această statură a conducătorului, se puteau realiza multe lucruri care să marcheze istoria. Așa se explică apariția în acest secol a celor mai celebre apeducte romane din timpul lui Claudiu, Domițian sau Nero, cel din urmă fiind ultimul descendent al lui August. Ele vor fi de mare folos nu numai pentru igiena personală dar și pentru curățirea orașului. Cu toate aceste realizări, de acum înainte se pune tot mai mult problema decadenței aristocrației romane. Aceasta, mai reticentă în domeniul religios, se elenizează prin lectura filosofilor și a retorilor.

Chiar dacă și această perioadă nu a fost lipsită de probleme, totuși s-a pregătit apogeul civilizației romane atins la sfârșitul acestui veac și începutul celui alt. Acest lucru se observă cu ușurință urmărind înflorirea vieții urbane, dezvoltarea bunurilor materiale, spirituale și chiar stabilitatea instituțională.⁴²

Secolul I este dominat de senatori romani adepți ai stoicismului, sistem filosofic care devine un fel de politică de stat, o expresie prin excelență a vieții și moralei pe care se puneau atâta accent în Imperiul vestic. Când un împărat se abătea de la linia stoică, augusteică, opoziția senatorială, stoică, nu ezita să reacționeze.

Stoicul Seneca, chezaș al sincerității lui Nero, a ajutat prin atitudinea sa la o atmosferă de colaborare la nivelul conducerii de atunci. Din păcate, Seneca nu a fost tot timpul în grațiile principelui și, în final, s-a ajuns la decăderea sa din drepturi și la manifestarea distructivă a lui Nero care începuse să guverneze ca un despot oriental.⁴³ El nu tolera nici un fel de filosof deoarece îi considera o specie de oameni indiscreți.

În timpul lui Nero apare și construcția amfiteatrelor din lemn însă doar ca experimentare. Pentru că aceste incinte erau o necesitate politică, un mijloc folosit de împărat pentru satisfacerea și atragerea plebei romane prin jocurile sportive, Vespasian s-a hotărât să construiască un amfiteatru care să concentreze cea mai mare parte a populației. Așa a apărut amfiteatrul flavian care va fi numit Coliseum, a cărui importanță nu poate fi ignorată: “Cât timp va dura Coliseul va dura și Roma, când se va prăbuși Coliseul, se va prăbuși și Roma și când se va prăbuși Roma, se va prăbuși toată lumea.”⁴⁴

Construcția celor mai mari apeducte romane apărute în timpul conducerii lui Claudiu și a lui Nero impunea și existența unor canale de scurgere. De fapt, tradiția atribuie romanilor conceperea și amenajarea unui sistem eficace de astfel de canale.⁴⁵

Timpul acestui împărat aduce triumful jocurilor grecești, mai ales că acestea corespundeau unui plan politic de ansamblu care urmărea elenizarea vieții cotidiene și a instituțiilor imperiale.⁴⁶ Încurajarea jocurilor a fost posibilă și datorită stadionului construit în acest secol de Domițian dar și de ambiția Romei de a nu lăsa cetăților din Orient monopolul concursurilor de atletism. Capitală a lumii, ea trebuia să

⁴² Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. X.

⁴³ *Ibidem*, p. 106.

⁴⁴ Bède le Vénérable, apud Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 340.

⁴⁵ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 353.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 397.

recepteze toate formele de glorie. Nobilii romani nutreau o vie pasiune pentru campionii de atletism. Acest aspect va dăinui până la sfârșitul Imperiului.

“Nero se străduia să realizeze o elenizare globală a vieții sociale și a structurilor politice romane.”⁴⁷

Loviturile militare și agitațiile politice ce s-au manifestat între 68-70 au pus capăt dinastiei coborâte din August. De acum se încearcă reinstalarea tendințelor republicane, senatoriale care și-au pus amprenta atâția ani asupra tradiției romane.

Vespasian a fost cel ce a marcat sfârșitul iremediabil al dominației cuceritorilor și s-a implicat direct în nevoile Imperiului fiind un adevărat administrator al acestuia. El a dorit să formeze o nouă aristocrație din care să facă parte chiar și provinciali bogați. În vremea sa, senatul devine ceea ce se începuse în timpul lui August: un consiliu de funcționari recrutați mai mult din Occident și chiar deloc din Orient, ceea ce ne confirmă atitudinea de reticență, de neîncredere față de estul Imperiului.

În ceea ce privește intelectualitatea, Vespasian nu accepta atitudinea filosofilor care făceau mult rău prin ideile lor, creând mulți opozanți. El este totuși primul care a instituit catedre oficiale de retorica latină și greacă, pentru care a fixat un salariu anual plătit din fiscal imperial. Inițiativa remarcabilă privea doar Roma și nu ansamblul Imperiului. Această politică a fost urmată la Atena de Marcus Aurelius, fără a se pretinde că împărații aveau întreaga responsabilitate pentru educație și instrucția tinerilor. Cu toată rezerva față de Orient, acest conducător a mai adus puțină liniște în mulțimile romane.

Sfârșitul primului secol se află sub emblema începutului dinastiei antoninilor creată după numele împăratului Antoninus Pius și care va constitui în fapt dinastia de aur a Imperiului.⁴⁸ Acum întâlnim și numele binecunoscutului Ulpius Traianus ce se va afla în fruntea marilor campanii din zorii celui de-al doilea sec d. Hr.

După cum se poate observa, sistemele de gândire aveau un rol foarte important, exemplul secolului I fiind destul de elocvent. Acum, sinteza, orient-occident numită simplu umanism, este bine evidențiată. Cultura are mai mult de câștigat deoarece este prețuită și căutată în majoritatea provinciilor. “Nu există municipalitate cât de modestă care să nu fi năzuit să dobândească sprijinul unor buni dascăli pentru copiii burgheziei. Această ambiție, atestată începând cu sec I, va spori până în vremea invaziilor barbare.”⁴⁹

În această epocă existau veritabile universități provinciale la Autun, Treves – orașe în Galia – Bordeaux, dotate cu teatre și amfiteatre și remarcate ca adevărate centre de cultură unde veneau dascăli ieșiți din toate regiunile Imperiului: retori gali, spanioli, filosofi atenieni, “care vorbeau cu toții aceeași limbă latină și predau aceeași morală și aceeași estetică.”⁵⁰ Era comentat Vergiliu, Eneida să fiind considerată biblia romanității. Literatura latină devenise patrimoniu comun al umanității civilizate și

⁴⁷ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 70.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 74

⁴⁹ *Ibidem*, p. 110

⁵⁰ *Ibidem*, p. 110

supraviețuirea sa pregătea renașterile viitoare. Totuși, la majoritatea manifestărilor culturale participau în special elitele capitalei și ale provinciilor.

Administrația provinciilor este mai bine asigurată, schimburile spirituale devin din ce în ce mai intense și provinciile orientale își recuperează prestigiul compromis din cauza conflictelor. În plus, împărații par tot mai mult atrași de formele orientale ale puterii și chiar de divinitățile orientale. Schimburile spirituale devin din ce în ce mai intense și provinciile orientale își recuperează cu încetul din prestigiul pierdut datorită conflictelor. Marea masă a locuitorilor Imperiului își găseau centrul vieții nu în intelectualitate ci în rațiunile existenței și în speranțele lor. Asupra acestora au acționat cu ușurință religiile orientale, practicile și credințele originare din Egipt, Siria, Asia Mică, provinciile danubiene, care făgăduiau credincioșilor propășirea în această lume și mântuirea în alta, ca răsplată pentru credința lor.

Ținând cont de această realitate, ne dăm cu ușurință seama că, încă de la începutul manifestării sale, creștinismul avea un teritoriu larg, interesat prin natura trăirilor sale de ceea ce oferea noua religie.

“Propagarea rapidă a cultelor soteriologice de origine orientală se explică mai ales prin intensificarea efervescentei, a febrei spirituale, generate de marile tensiuni sociale, morale și religioase din secolul I.”⁵¹ Imensul amestec de populație, provocat de unitatea Imperiului, împărțise credincioșii care își adoptaseră zeii din provinciile în care se stabiliseră. Exemplul legat de cultul lui Isis, la Roma, se arată mai mult decât edificator. De fapt, această stare de spirit era prezentă și înainte de acest secol.

Spre sfârșitul anilor 100 d.Hr. a început să se răspândească în Imperiu religia zeului persan Mithra – Soarele – Rege, ocrotitor al soldaților. Credincioșii se grupau în veritabile Biserici sub autoritatea unui cler ierarhizat, jurând credință zeului. Ponderea credinței în acest zeu era foarte mare de vreme ce se întâlnea chiar și în centrul comercial al Londrei.⁵² Ea l-a atins și pe Nero care dorea să fie identificat cu Regele-Soare.

Religia lui Mithra a contribuit la ascensiunea creștinismului nu numai prin răspândirea monoteismului dar și prin popularizarea demonologiei orientale, prin instaurarea opoziției dintre Bine și Rău.⁵³ Originar din Persia și refuzat de greci chiar și în perioada elenistică, acest zeu a fost cinstit din Antiohia și Alexandria Egiptului până Scoția, Spania și nordul Africii. Sunt păreri⁵⁴ care susțin că religia creștină s-a răspândit cu repeziciune tocmai pentru că ideile ei erau asemănătoare cu cele referitoare la acest zeu: combaterea minciunii, a răului, învierea, fericirea veșnică, etc.

Ținând cont de influența stoică care respingea în Occident egalitatea minților, se susținea că predica creștină putea compromite organizarea socială tocmai pentru faptul că propovăduia egalitatea tuturor oamenilor în fața lui Dumnezeu. Norocul creștinismului a fost că astfel de idei erau promovate și de filosofi, evoluția socială tinzând spre ștergerea barierelor tradiționale dintre cuceritori și cucerțiți, dintre oameni liberi și sclavi. Problemele creștinilor s-au ivit datorită refuzului divinității împăratului și a manifestării intoleranței față de celelalte trăiri religioase. Se mai întâlnea în Occident și cultul lui Adonis

⁵¹ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 111.

⁵² **Ibidem**, p. 113

⁵³ **Ibidem**, p. 114

⁵⁴ **Turcan, Robert**, *Originile creștinismului*, Polirom, 2002, traducere de Gabriela Ciubuc, p. 301.

stăpânul vieții și al vegetației. Pe lângă toate acestea, în timpul Imperiului, astrologii, vrăjitorii, ghicitorii, dominau viața religioasă cotidiană.

Divinitățile grecești sunt adoptate oficial și chiar sunt lăsate de o parte cele romane. În acest sens spunea Ovidiu⁵⁵: "Dignus Roma locus quo Deus omnis est" – Roma este locul cel mai demn de întâlnire al tuturor zeilor. Este una din consecințele cuceririi care a reunit într-un singur imperiu neamuri din mai multe continente.

Odată cu extinderea teritorială și cu fortificarea conceptului de stat, religia va trebui să rămână tot mai ferm în serviciul statului. Cu toate acestea, actualii cetățeni romani neglijau tot mai mult cultele oficiale și, din cauza sărăciei, a nedreptății, se apropiiau mai mult de cultele care predicau conceptele morale și le promiteau salvarea în această viață sau după moarte. Poate și aceasta constituie un motiv al plinirii vremii: oamenii nu mai suportau minciuna, exploatarea, indiferența, răutatea, etc.

Caracteristica timpului rămâne sincretismul religios, la théocratie⁵⁶, amestecul de zei constituindu-se deja ca un puternic curent ce tindea la formarea unei religii universale cu idei luate din mai multe culte. În nesfârșita varietate a grupărilor religioase și curentelor filosofice, Roma părea atunci un adevărat creuzet de aculturație iar creștinismul incipient un formidabil focar de inculturație⁵⁷. Probabil autorul are în vedere nivelul intelectual al primilor creștini care erau de obicei oameni simpli.

Acum, expresia educației creștine o întâlnim sub pana Sfântului Clement Romanul. În sensul sacru și transcendent al cuvântului, aceasta nu putea să fie oferită de școală precum educația profană, ci, în și prin Biserică sau în sânul familiei. Încă din primele generații creștine, Biserica instruia catehumenul prin intermediul unui delegat special. Găsim în funcție didascalii, acei profesori însărcinați cu acest învățământ și investiți cu o carismă specifică. Instituția catehumenatului s-a dezvoltat progresiv, pe măsura ce se multiplica numărul noilor convertiți. Ea va avea un rol deosebit pentru promovarea creștinismului și a educației religioase.

Comunitățile creștine pătrund foarte repede în lumea greco-romană. Termenul evanghelie exista în aceasta perioadă. Completarea Sfintei Scripturi prin apariția scrierilor Noului Testament avea un loc aparte în angrenajul acelor vremi. Biblia va fi, mai mult decât până acum, obiect de studiu și prilej de apariție a unor lucrări definitorii pentru cultura și civilizația universală. Munca de interpretare și rezolvarea conflictelor ce s-au ivit în acest sens, au dat naștere unor noi stiluri literare și au dus la aprofundarea comunicării doctrinei creștine.

Se folosește versiunea greacă a traducerii Bibliei, Septuaginta,

În domeniul literar, Quintilian, un discipol îndepărtat al lui Cicero, a dus mai departe genul oratoric în timpul împăraților flavieni (69 – 96). În meseria sa, oratorul avea interesul să influențeze mulțimea. În același timp, el a combătut orice înnoire ce încerca să-și găsească loc în literatura latină,

⁵⁵ **Drimba, Ovidiu**, *Istoria culturii și civilizației*, volum 3, București 2001, Editura Vestala și Saeculum I.O., p. 298.

⁵⁶ *Istoria bisericească universală*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, p. 39.

⁵⁷ **Culdaut, Francine**, *Originile creștinismului*, Polirom, 2002, traducere de Gabriela Ciubuc, p. 321.

oprind-o din dezvoltare. A condus prima școală oficială, întreținută pe socoteala împăratului Vespasian, ceea ce ne arată interesul politic pentru învățământ, cultură.

Ovidiu a încercat să continue realizările predecesorilor săi dar s-a lăsat prea mult impresionat de alexandrini și de filosofia pitagoreică care susținea că universul e într-o continuă devenire. Odată cu el s-a sfârșit și poezia augusteică. Poezia a continuat să existe ca un mijloc de expresie dar nu mai e la fel serioasă. Ea se transformă în joc de salon.⁵⁸

În timpul lui Nero, Persius și Lucan încercau să încorporeze în poezie speculațiile stoicismului. Cel din urmă a scris chiar și o epopee (zece cărți), *Războiul civil*, dar care nu a fost terminată din cauza morții. Aceasta se dorea o opoziție senatorială vizavi de Eneida virgiliană dominată de misticism.

Seneca reprezintă evoluția literară și spirituală a acestui secol. Amestecat încă de timpuriu în cercurile literare el s-a apropiat de filosofi și a reușit, după o lungă carieră, să ridice filosofia la căma cetății, ceea ce reprezenta un vechi vis al lui Platon. Acest lucru nu a rezistat datorită politicii dusă de Nero. El a tratat și probleme științifice, geografice, tocmai pentru a înțelege ordinea profundă a lumii și de a descoperi planul creației. În jurul său s-a creat chiar și o școală de tineri dornici de înnoire. De la el ne-au mai rămas și tragedii, folosite pentru lectura publică. Seneca a reușit concentrarea celor mai nobile condeie ale noului stil într-un nou curent literal – o nouă mișcare literară.⁵⁹ Seneca a venit la Roma încă de mic și s-a dedicat filosofiei. A preferat doctrinele mistice, pentru ca, în cele din urmă, să se intereseze de politică. Opera sa cuprinde dialoguri filosofice: *Despre liniștea sufletului*, *Despre ură*, *tratat despre Probleme naturale*, etc.

Pliniu cel Tânăr ne-a lăsat zece Scrisori care reprezintă un tablou viu al societății la sfârșitul secolului I. Plutarh, filosof și istoric grec de la sfârșitul secolului, s-a evidențiat prin lucrarea, *Vieți paralele*, care dezvoltă o deosebită curiozitate intelectuală.

Tacit, avocat de renume, scriitor, psiholog, moralist, nu a rămas mai prejos, reliefându-se prin: *Dialog către oratori*, *Istorii*, *Anale*, etc.

În domeniul versurilor, Apusul a luat-o înaintea Răsăritului, datorită poeziei narative, genului epic, dar și datorită genului liric. Apar imnuri și tropare care rezistă de-a lungul veacurilor.

În ceea ce privește dreptul, imperiul rupsesse legătura pe care viața politică a Republicii o stabilise între practica juridică și cultura clasei conducătoare. Dreptul încetase puțin câte puțin să mai fie studiat de intelectualul mediu. Devenise o specialitate la fel ca medicina o formă de cultură rezervată unei minorități; nu-i mai interesa decât pe cei ce se interesau de cariera de avocat sau de administrația imperială.

În școlile Imperiului, doar două arte făceau obiectul unui învățământ regulat: retorica și gramatica. Celelalte sunt importante dar nu sunt decât adiacente studiului obișnuit cerut la acea vreme.

Informațiile și probele păstrate după apariția primelor scrieri ne dovedesc că, în Antichitate, erau rare cazurile în care autorii scriau singuri propriile lucrări. Erău scriitorii de meserie, copiiți pe măsură și corectori asemenea. Se folosea de obicei hârtia de papirus. În ciuda mijloacelor minime, operele au fost de

⁵⁸ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 230.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 237.

o valoare inestimabilă. S-au păstrat nenumărate clasificări ale cărților Sfintei Scripturi și lucrări care făceau referiri la ele. De acest aspect s-a ocupat și *Clement Romanul*, episcopul Romei într-o *epistolă către Corinteni*, din anul 95.

Documentele secolului I s-au concretizat prin începutul pus de *Simbolul Apostolic* păstrat în versiune latină, în Comentariul lui *Rufin*. Lista este continuată de *Învățătura celor doisprezece Apostoli sau Didahia* în jurul căreia au existat nenumărate discuții datorate probabil descoperirii sale târzii (1875, Constantinopol), a necunoașterii autorului, a anului creației, a funcțiilor din Biserica primară, etc. Ea a fost tradusă în limba latină, probabil în veacul al doilea. Două manuscrise din veacurile X-XI atestă versiunea latină⁶⁰. Unii dintre protestanți folosesc documentul mai ales pentru a arăta importanța existenței clericilor itineranți, “harismatici”, care coexistau cu cei fișci. Se insistă asupra faptului că *Didahia* ar distinge între⁶¹: apostoli, profeți, didascoli (ce nu-i mai întâlnim astăzi) care se ocupau de Cuvântul lui Dumnezeu și de transmiterea harului și alții care aveau în sarcină conducerea comunităților (preoți, episcopi).

O altă discuție interesantă este îndreptată spre același *Clement Romanul* amintit mai sus, recunoscut drept episcop al Romei (în jurul anului 100) și chiar urmaș al lui Petru, ceea ce dă multă bătaie de cap protestanților de astăzi. Este adevărat că și catolicii exagerează enorm atunci când se folosesc de numele acestuia pentru a motiva primatul papal dar aceasta nu înseamnă că importanța *Scrisorii I către Corinteni* trebuie pusă la îndoială. E necesar să vedem finalitatea faptului că în acea perioadă existau, atât în Răsărit cât și în Apus, nenumărate persoane care se ocupau de bunul mers al Bisericii, nou înființată și, de ce nu, de contactele culturale care puteau deveni posibile în acele condiții.

Nu pot fi uitate din acest veac:

Satyricon, roman al lui Petroniu, Epigramele lui Marțial, Satirele lui Iuvenal, Analele lui Tacit – istoria domniilor de la Tiberiu la Nero – autor romancier, istoric, filosof.

Pe măsură ce Imperiul depășește cetatea romană literatura latină degenerază. Roma este supusă Orientului mai mult ca oricând. Nu mai există o gândire romană alături de cea greacă ci doar niște reminiscențe.

În domeniul filosofiei, Apusul era tributar Răsăritului. Erau susținute stoicismului sau pitagorismului care denunțau viciile și cereau respectul față de oameni, consolarea, speranța. Spiritele filosofice se orientează spre monoteism, spre un dumnezeu unic și transcendent, spre o religie a suportării vitregiilor sorții.

Un lucru foarte interesant e acela că, încă din acea perioadă, se găseau și picturi care împodobeau casa de aur a lui Nero și care au inspirat posteritatea.

Petrecerea timpului liber era legată în special de termele imperiale, numeroase în secolul I d.Hr., aflate la dispoziția tuturor. Oamenii se distrau în ele în diferite feluri. LITERAȚII găseau biblioteci, pe terase se

⁶⁰ **Coman, Pr. Prof. Dr. Ioan**, *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000, p. 33.

⁶¹ **Mayeur, J. M.**, *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, Desclée Fayard, 1990, Paris p. 411.

luau băile de soare pe care le recomandau medicii, pe terenuri se desfășurau jocurile cu mingea, etc. Baia era o operațiune lungă și complexă ce se desfășura în compania prietenilor.⁶²

Legat de *partea meșteșugurilor*, romanii împrumută ideea sirienilor de a face numeroase obiecte de sticlă prin suflare (secolul I), ceea ce îmbogățește arta frumosului. Bumbacul adus din India constituia de asemenea o raritate. În același veac, mătasea ajungea cu ușurință din China la Roma.

Luând în calcul toate aceste aspecte, vedem un secol întâi foarte prosper în activități diverse ceea înlesnea schimburile culturale, anunțând apogeul civilizației romane.

2. Secolul al II-lea

Recunoscut ca cel mai interesant și mai prolific secol din istoria romană a perioadei analizate, secolul al doilea se află sub amprenta personalităților politice, militare și culturale. Mai mult chiar, unii scriitorii latini - în special Tacit⁶³ – susțin că apogeul maxim al civilizației romane a fost atins în timpul lui Traian.

Un pas important pentru a se ajunge la astfel de realizări, a fost acela de a se acorda egalitate provinciilor latine și celor elinice. Pentru aceasta, un rol deosebit l-a avut politica dusă de Hadrian (117 – 138). Ideile circulau liber fără ca diferența de limbă să constituie un obstacol. Cel puțin în orașe, toți romanii cultivați sunt bilingvi iar cea mai mare parte a negustorilor, soldaților, proprietarilor din Occident înțelegeau greaca.⁶⁴

Afluxul de sclavi eleni a contribuit din plin la acest lucru, romanii deprinzându-se și cu modul de a gândi și de simți al grecilor. Această elenizare este susținută și de redactarea în acest secol a unei cărți de meditații, *Gândiri*, în limba greacă, a lui Marcus Aurelius, un spaniol, stoic, om de stat roman (m. 180). Secolului al II-lea nu se putea manifesta în plenitudinea sa fără folosirea limbii culturale a Orientului. Toate acestea se întâmplau pe fondul lipsei de opere importante în literatura latină.

Dinastia antoninilor, specifică acestei perioade, a organizat o administrație atentă, o justiție rapidă și accesibilă, un control bun al finanțelor, o poștă oficială etc. Acestea și multe altele anunțau Imperiul târziu.

Această perioadă de aur are și meritul de fi întrevăzut pericolul barbar care va aduce mai târziu și disoluția Imperiului. Pericolul venea de la frontiera germană și se accentua odată cu trecerea timpului, fapt pentru care, același Hadrian, mai face un limes – linie fortificată – și stabilește noi colonii. După cum se observă, romanii erau cel mai mult preocupați de strategiile militare care să le ofere siguranță și, eventual, alte domenii.

⁶² Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. II, Editura Minerva, 1973, București, p. 422-423.

⁶³ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. XV.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 76.

Cu toate acestea, inevitabilul s-a produs și, la sfârșitul secolului, Roma era un oraș asediat, ceea ce se temuse să fie de la începutul existenței sale. Antoninilor le-au urmat Severii (193 – 238), care nu s-au bucurat de aceleași succese. Venirea acestora va aduce și schimbări interne care se vor manifesta mai ales la începutul secolului al III-lea.

Nu putem trece atât de ușor peste acele timpuri, fără a aminti de persoana împăratului Traian care a ridicat un for interesant, prin inspirația lui Appolodor din Damasc, un sirian elenizat. Conducătorul imperiului de atunci urmărea să lege centrul comercial cu cel juridic și intelectual. De aceea forul era mărginit de Basilica Ulpia, cea mai vastă la acea vreme, frumos decorată cu marmură de culori diferite. Nu trebuie uitate Bibliotecile ce se aflau în preajmă și care s-au păstrat în bună parte.⁶⁵ Ele își găseau locul lângă for deoarece se considera că activitatea intelectuală trebuie să se desfășoare sub supravegherea zeilor.

Traian a avut grijă să asigure securitatea Imperiului. Domnia sa e marcată de un oarecare liberalism. Imperiul atinge întinderea sa maximă și iese din impasul material datorită aurului luat de la daci. Romanizarea a cuprins straturile cele mai largi ale populației din provincii, pătrunzând și în zonele mai izolate. Procesul de romanizare, impulsionat permanent de urbanizarea Imperiului, a atins apogeul spre sfârșitul secolului al II-lea d.Hr. Numai în estul Imperiului latina n-a reușit să înlăture greaca.

Odată cu trecerea timpului s-au construit din ce în ce mai multe vile, pentru ca în sec. al II-lea d. Hr să apară adevărate castele în cadrul domeniilor. Oamenii simpli își grupau colibe în jurul acestora. Fiecare dintre aceste case ale domeniilor, alcătuită un centru de propagare a civilizației romane.⁶⁶ Mulți dintre țărani renunță la obiceiurile ancestrale și devin cetățeni, după ce aproape întreaga lor istorie a fost dominată în special de elementele țărănești. Marile vile nu erau doar case de odihnă pentru privilegiați ci constituiau focare de cultură intelectuală unde se perpetua gândirea romană.

Pe la mijlocul secolului, Imperiul alcătuită un ansamblu ordonat de cetăți libere integrate sub autoritatea principelui. Au dispărut abuzurile de putere frecvente în timpul Republicii iar particularitățile locale tind să se șteargă: un ideal similar, concepții identice se răspândesc peste tot.⁶⁷

Literatura își continuă drumul consolidat în secolele anterioare. Se dezvoltă o poezie lirică remarcabilă care va pregăti renașterea literară pregnantă a secolului al IV-lea. Suetoniu dedică studiului întreaga sa carieră. Chiar dacă a fost secretar al lui Hadrian s-a ocupat mai mult de scris: *Viețile celor 12 Cezari, tratat despre Gramatici, Oameni iluștri, etc.*

Apar neconținut comentarii referitoare la Sfânta Scriptura: *Păstorul*, lucrarea unui oarecare Hermes fratele episcopului, Pius al Romei (141-157). Exemplele continuă prin interesul arătat în secolul următor de Irineu de Lyon, Tertulian, Hipolit sau Ciprian al Cartaginei. Acești au evidențiat rolul cărților Noului Testament pe care le-au pus în lumină prin realizările lor scriitoricești.

Putem astfel vorbi de o literatură⁶⁸ creștină post-biblică, un adevărat tezaur de cultură păstrat cu sfințenie de-a lungul secolelor, prețuit pentru informațiile date dar în special pentru martirajul, pentru suferința creației lor.

⁶⁵ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 323.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 295

⁶⁷ *Ibidem*, p. 438

Spre sfârșitul secolului al II-lea, în timpul lui Septimus Sever, **religia** se deschide curentelor orientale și evoluează către sincretism. Africa și alte provincii cunosc o deosebită prosperitate. În iudaismul în dispersie și mai ales după distrugerea templului, viața religioasă a Israelului se identifică cu tradiția sa, prin urmare, ea presupune cunoașterea exactă a Legii revelate, a Torei. Începând cu secolul al II-lea, chiar și tradiția orală va fi redactată în scris și codificată. Educația religioasă iudaică se bazează de acum pe studiul textelor scrise și în primul rând pe cel al limbii sacre. Folosirea Bibliei grecești se vede abandonată iar ebraica este singura limbă în care se poate face studiul Legii. Apar astfel școli rabinice special întemeiate pentru studiul legii.

3. Secolul al III-lea

Începutul de veac găsește Imperiul în deplinătatea forțelor. Romanizarea și urbanizarea își făceau încă treaba, de vreme ce exista și o lege din 212 prin care Caracalla a acordat cetățenie romană majorității locuitorilor.

Totuși, începând cu acest secol, civilizația romană intră într-un declin real susținut de dizolvarea orânduirii sclavagiste de soarta căreia era foarte legată, de războaiele externe, de dezvoltarea birocrăției, de înmulțirea răscoalelor militare, a impozitelor, a sărăciei, etc. Mai mult, în Occident, statul roman se destramă repede din cauza năvălitorilor, în vreme ce Răsăritul lasă loc unor noi manifestări concretizate prin apariția Bizanțului. “Vechea ordine socială nu mai este decât o amintire.”⁶⁹

Lipsită de suportul ei economic Italia se află în cădere liberă. Speranța renaște odată cu venirea lui Aurelian dar nu este însă concretizată. În timpul lui este stabilit la Roma cultul soarelui, al cărui templu depășea în amploare pe cele ale vechilor divinități naționale. Soarele era centrul religiei sincretiste, iar împăratul, identificându-se cu el, se afirmă ca Pantocrator.⁷⁰ Reformele inițiate de Dioclețian n-au putut îndrepta situația așa cum ar fi trebuit. În vremea sa, statul roman era “o monarhie teoretică și absolută bazată în practică pe forța armelor și dirijată de către divina Providența a împăraților.”⁷¹

Apare tetrarhia ca formă de conducere, care se va arăta a fi și ”soluția de destrămare” a Imperiului. Acest lucru s-a repercutat asupra provinciilor unde rămân pământuri necultivate și cresc sarcinile financiare impuse de conducere. Imperiul se fărâmițează în părți din ce în ce mai mici care își vor păstra forma pentru o lungă perioadă. În ceastă atmosferă, orașele ridicate cu atâta trudă se află în mare impas. La toate acestea a contribuit și atitudinea țăranilor ce continuau să susțină pe năvălitori. Imperiul era în plină disoluție. Încă de acum se schițează lumea medievală.

⁶⁸ Vezi **Coman, Pr. Prof. Dr. Ioan G.**, *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000.

⁶⁹ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 81.

⁷⁰ **Ibidem**, p. 83

⁷¹ **Ibidem**, p. 84

În mod oarecum bizar, în timpul anarhiei din această perioadă, mișcarea care tindea spre divinizarea împăratului se accelerase. Principii își făceau monede cu o înfățișare somptuoasă din care nu lipsea coroana. În secolul al III-lea ceremonialul curții se orientează, dările se măresc și se accentuează amestecul statului în toate domeniile.

Cu toate aceste neajunsuri, civilizația romană nu va dispărea de vreme ce barbarii au împrumutat tipare de organizare politică, elemente de cultură și de societate. Evenimentele nocive perenității Imperiului, au contribuit la manifestarea altor elemente religioase sau la pregătirea unor schimbări ce se vor concretiza mai târziu.

Din punct de vedere cultural, acest secol nu e atât de sărac pe cât ni se arată în administrație. Tertulian avea reputația unui mare om de cultură, prin interesul pentru apologetică, dogmatică și atitudinile disciplinare care-i trădează vechea meserie de avocat. Din aceeași breaslă a plecat și Meneu Felix. Tertulian a analizat caracterul idolatru și imoral al școlii clasice. Era pe punctul de a interzice creștinilor profesoratul ca pe o meserie total incompatibilă cu credința.⁷² Biserica nu l-a urmat pe Tertulian în interdicția riguroasă formulată de el cu privire la profesia didactică. Prin anul 215 timp în care Tertulian scria *De Idolatria* (211-212), Sf. Ipolit din Roma redacta acea *Tradiție Apostolică* ce avea să cunoască în Siria și în Egipt un îndelung răsunset. El cataloghează meseriile incompatibile cu vocația unui creștin dar nu cu aceeași învolburare ca predecesorul său. Culegerile canonice derivate de la Ipolit păstrează aceasta toleranță sau chiar o lărgesc.⁷³ Om al Bisericii, Sfântul Ipolit întregeste ascensiunea culturală a timpului său. Preot al Romei, dedicat studiului multilateral, el s-a ocupat de lupta contra ereticilor și contra laxismului moral al anilor 200. Aceasta a fost atitudinea normală a Bisericii. În realitate, mulți creștini au predat în școlile de tip clasic. Primul care ne este cunoscut e marele Origen care, la vârsta de șaptesprezece ani, 202- 203, deschide o școală de gramatică pentru a se îngriji de nevoile familiei. În Școala de Înalte Studii Religioase⁷⁴ din Alexandria, Origen implementează metode caracteristice învățământului superior de tip elenistic.

Lista continuă cu Irineu de Lyon, personalitate ce nu a putut rămâne indiferentă față de învățăturile anticreștine (gnosticismul...), simțind nevoia să le îndrepte. După cum am specificat într-un paragraf anterior, el utilizează în demersul său cărțile Noului Testament iar istoria îl așează în rândul martirilor (anii 202, în timpul lui Septimiu Sever).

Pentru Occident, secolul al treilea intră în discuție în special datorită scrierilor Sfântului Ciprian, care a arătat mereu grijă față de comunitatea sa din Cartagina mai ales după ce a fost nevoit să se refugieze din cauza persecuțiilor. A rămas în memoria teologilor datorită tratatului *Despre unitatea Bisericii universale*.

⁷² **Marrou, Henri-Irénée**, *Istoria educației în Antichitate, Lumea latină*, vol.II, Editura Meridiane, București, 1997, p. 141.

⁷³ **Ipolit**, *Tradiția Apostolică*, 16-32, apud **Marrou, Henri-Irénée**, *Istoria educației în Antichitate, Lumea latină*, vol.II, Editura Meridiane, București, 1997, p. 142.

⁷⁴ **Marrou, Henri-Irénée**, *Istoria educației în Antichitate, Lumea latină*, vol.II, Editura Meridiane, București, 1997, p. 149.

Nu a uitat însă să apostrofeze lipsa de moralitate prin lucrări pe măsură. Este totuși curios să realizăm că diferitele comunități creștine, nu mai vechi de 200 de ani, se loveau de astfel de probleme. Păstrând proporțiile, cred că oamenii bisericii erau “nevoiți” să facă compromisuri exagerate pentru a scăpa de persecuții, așa cum au făcut unii și în alte perioade grele ale istoriei. E greu să credem că, în ciuda marelui număr de martiri, nu au existat persoane care au privit cu drag și vai spre materialitatea trecătoare a acestei vieți.

În această perioadă, un loc special îl ocupă *martirologiile* – acele calendare care consemnau zilele morții celor dedicați credinței. Numele martirilor erau păstrate în memoria populară, se făceau capele deasupra mormintelor și se desfășurau liturghii sau agape pentru săraci. Moartea era considerată mai importantă decât nașterea și de aceea locul de înmormântare devenea important - apar cimitire specific creștine, la Roma, în catacombe. Acestea vor da naștere primelor forme de artă creștină deoarece păstrau scene evanghelice și biblice precum ancora, peștele, etc. Astfel, ia naștere cultul martirilor, izvor a nenumărate lucrări de artă literară, muzicală, picturală. Chiar dacă unii istorici raționaliști l-au socotit o imitație a cultului morților din păgânism, totuși, importanța și valoarea sa nu pot fi ignorate.

4. Secolul al IV-lea

Reprezintă o adevărată „epocă înfloritoare din punct de vedere cultural, bine documentată deopotrivă de latini și de greci, la păgâni și la creștini; e momentul cel mai favorabil pentru înțelegerea procesului evolutiv ce avea să conducă la nașterea unei culturi creștine de tip medieval.”⁷⁵

În acest itinerar, persoana și familia lui Constantin cel Mare își păstrează locul bine meritat, chiar dacă, în viața personală, oscilațiile împăratului au ținut până aproape de moartea sa.

Informații de maximă importanță le primim mai ales de la *Eusebiu de Cezareea* care a surprins în lucrarea sa *Istoria bisericească* atât aspecte ale Apusului cât și ale Răsăritului.

Zorii acestui veac vor fi cuprinși de aceleași frământări și fărâmițări specifice celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea. Tulburările încetează doar la venirea la conducere a lui Constantin în 324, împărat ce devine singurul stăpân al Imperiului. Acesta a fost un adevărat mediator între lumea păgână rămasă fidelă cultelor ancestrale și creștinii care creșteau numeric. Hotărârile luate înainte de a fi conducător suprem au fost foarte importante.

“Se poate admite că odată cu victoria de la podul Milvius – asupra lui Maxențiu – și cu edictul de la Milan - 313 - pentru noi încetează civilizația romană. Imperiul roman se menține încă din punct de vedere material.”⁷⁶

⁷⁵ **Henri Irénée Marrou**, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, București, Humanitas, 1977, p.12

⁷⁶ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 85

Lupta dintre păgânism, care îmbrăca forme diferite, și creștinism se va sfârși odată cu anul 313 când rescriptul lui Licinius a stabilit: “Să așezăm deasupra oricărui lucru ceea ce privește cultul divinității și pentru aceasta să acordăm creștinilor, ca la toată lumea, libertatea de a urma religia dorită, astfel ca toate divinitățile din locașul ceresc să fie favorabile atât nouă cât și tuturor celor ce se află sub autoritatea noastră. Astfel se încheie în cea mai pură tradiție romană o luptă sângeroasă veche de aproape trei veacuri.”⁷⁷

Centrul de greutate se mută de acum în partea estică a Europei, la Constantinopol.

La începutul secolului al IV-lea a fost construită o ultimă basilică, cea a lui Maxențiu care, deși terminată de Constantin, păstrează numele celui dintâi constructor. Maxențiu a imitat marile săli termale și nu basilicile tradiționale.

O privire culturală de ansamblu, nu poate ignora meritele anumitor personalități păgâne ca *Himerios*, *Libanios*, *Themistios*, *Hipatia*, ce contribuie prin opoziția lor la apariția a numeroase scrieri. Mai mult domnia nepotului lui Constantin cel Mare, Iulian Apostatul (361-363) confirmă starea activă a păgânismului care se revede pus în drepturi pentru o perioadă de doi ani. Exemplul acestuia a fost oarecum urmat de Valentinian I (364-375) dar nu cu aceeași forță. Trebuie să fim conștienți că aceste atitudini au avut rolul lor cultural dacă ținem cont că libera manifestare a gândirii religioase, și nu numai, putea da naștere unor realizări indiferent de domeniu.

În secolul al IV-lea, întâlnim frecvent creștini în toate categoriile de învățământ, de la învățători și grămăticii până la cele mai înalte catedre de elocință. Persecuția din partea lui Iulian, în 362, va găsi doi creștini ocupând unul catedra de la Atena, celălalt pe cea de la Roma. Însă, în același an, printr-o lege din 17 iunie, împăratul Iulian interzicea creștinilor învățământul. Textul se referea numai la supunerea exercitării profesiei pedagogice sub pretextul asigurării competenței și moralității personalului didactic. Această hotărâre creează o atmosferă de neutralitate în care se desfășoară învățământul superior în această perioadă. Fie ca profesorii sunt creștini sau păgâni, valoarea lor pedagogică este cea care atrage în jurul lor studenți, indiferent de credință. Iulian a vrut să impregneze învățământul clasic cu o virulență anticreștină valorificând legătura originală ce unea păgânismul și clasicismul. Pentru el, creștinii erau niște barbari.⁷⁸

La sfârșitul secolului al IV-lea cultura unui intelectual latin era “o cultură esențialmente literară întemeiată pe gramatică și pe retorică și care năzuia spre realizarea tipului ideal de orator...; ea se potrivește nu doar culturii lui Augustin și a contemporanilor săi ci și mai vârstnicilor Sfânt Ambrozie, Lactanțiu.”⁷⁹

Luând în calcul aceste realități, se spune despre sfântul Augustin că “știa destulă greacă spre a se putea folosi de ea în munca științifică ...dar n-are acces la comorile elenismului; nu-i cunoaște deloc pe clasicii greci iar dintre scrierile filosofilor păgâni, ca și dintre cele ale Părinților Bisericii de răsărit, nu le-a folosit decât pe cele pentru care există o traducere latinească. Întreaga cultură intelectuală a Sfântului

⁷⁷ Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, vol. I, Editura Minerva, 1973, București, p. 119.

⁷⁸ Marrou, Henri-Irénée, *Istoria educației în Antichitate, Lumea romană*, vol. II, Editura Meridiane, București, 1997, p. 144.

⁷⁹ Idem, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, București, Humanitas, 1977, p.20.

Augustin este de limbă latină...Prin el surprindem unul dintre aspectele cele mai importante ale istoriei culturii antice: uitarea limbii grecești în Occident. Separația relativă dintre Orientul grecesc și Occidentul latin a avut loc ori s-a pregătit la sfârșitul Antichității.”⁸⁰

La sfârșitul secolului IV-lea, cunoașterea limbii grecești este în Occident pe cale de dispariție; în cultura omului de litere mediu, elenismul e atât de puțin reprezentat încât nu mai joacă un rol activ.

Chiar dacă Orientul a rămas în istorie ca majoritar în ceea ce privește contribuția culturală în mai toate aspectele, totuși nici Occidentul nu a lăsat de dorit și a continuat să-l completeze prin efortul diverselor personalități. Nu ne pot rămâne indiferente nume ca *Sfântul Ambrozie*, *Sfântul Niceta de Remesiana*, *Rufin*, *Fericitul Ieronim*, *Fericitul Augustin*, *Paulin de Nola sau Vincențiu de Lerin*, cel din urmă fixând criteriile de recunoaștere pentru adevărata Tradiție. Toți aceștia și mulți alții au dus o muncă susținută răsplătită prin traduceri foarte importante, prin lucrări doctrinare și filosofice, exegeze, cuvântări, poezie, etc.

Din acest compendiu al primelor patru secole ale erei creștine, nu lipsesc convocările și hotărârile primelor două sinoade ecumenice. La cel dintâi participarea Occidentului nu poate fi ignorată chiar dacă majoritatea celor 318 Părinți erau răsăriteni.

Interesul manifestat de societate pentru învățământ se concretizează prin prezența, în majoritatea provinciilor, a școlilor publice întreținute de bugetele municipalităților. E interesant de amintit că se folosea foarte mult stenografia, utilizată și de Biserica creștină – așa se explică păstrarea atâtor predici și lucrări importante.

Apariția Vulgatei⁸¹, traducerea latinească a Bibliei, prin aportul Fericitului Ieronim, fără a se ține seama de Septuaginta, împlinește activitatea culturală a sfârșitului de secol.

Învățământul legat de drept, atât de important în Occident, avea loc în acest secol la Berytos ca și la Constantinopol și se ținea în latină. Abia între anii 381-382 va fi introdusă și limba greacă, fără a se reuși să se detroneze complet latina care, prin diverse mijloace, își va menține pozițiile până la Iustinian.

În centrul comunicării se găsea greaca în dialectul comun care nu e doar limba culturii și a filosofiei ci și limba internațională, fiind cunoscută la Roma și în marile orașe ale Occidentului (la Lyon există numeroase inscripții grecești⁸²). Nu este exclusă latina, limba Romei și a întregului Apus. La început, ea se bucura de o mai mică răspândire dar era folosită în special în drept și în administrație. Totuși, se vorbea mai mult limba greacă în care s-au scris și cărțile Sfintei Scripturi, ceea ce a ajutat la răspândirea marilor lucrări literare și religioase. De aceea, un rol important îl au acum misionarii creștini, care, în dorința lor de a face cunoscută învățătura dumnezeiască, se fac mesagerii culturii orientale. Mai mult, utilizarea celor două limbi și a unor dialecte au facilitat transmiterea învățăturilor de credință și formarea de școli care să le susțină.

⁸⁰ **Marrou, Henri Irénée**, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, București, Humanitas, 1977, p.47

⁸¹ **Baubérot, Jean**, *Biblia și creștinismul*, apud Jean Delumeau, *Religiile lumii*, Editura Humanitas, București, 1993, p. 71.

⁸² **Comby, Jean**, *Să citim istoria Bisericii*, Editura Arhiepiscopiei Romano – Catolice, București, 1999, p. 20

În principiu, educația romană era bilingvă. Școlarul trebuia să învețe atât gramatica elină, cât și gramatica limbii sale materne; el studia pe clasicii greci ca și pe cei latini. Nu toate personalitățile de cultură latină cunoșteau bine limba greacă dar erau familiarizați cu ea. Aceasta nu înseamnă că nu s-au folosit de această limbă pentru a răspunde la problemele culturale, politice și religioase ale vremii.

Continuând periplusul cultural al vremii e necesar să spunem că Occidentul era specialist în construcții diverse, arhitectura acestora câștigându-și în timp aprecieri deosebite. Trebuie să fim însă conștienți că arta romană păstrează mereu pecetea spirituală a popoarelor cucerite ceea ce face tot mai dificilă stabilirea elementelor ei originale. În sculptură și în pictură ei au preluat în special elementele elenistice pe care și le-au însușit mai bine în această perioadă a primelor patru secole, însă, arta a rămas pentru spiritul roman doar un instrument important în susținerea politică a cultului împăratului. Și interesul pentru științe era redus, medicina excelând după venirea medicilor greci prin școli medicale, cabinete particulare, medici militari și nenumărate tratate în domeniu.

Un aspect cultural important legat de Apus este acela că aproape fiecare cetățean știa să scrie, să citească, ceea ce făcea ca analfabetismul să fie de proporții reduse.

În mai toate acțiunile lor, romanii au ținut să confirme procesul de aculturație. Nici în domeniul filosofiei n-au adus contribuții originale. Interesul lor cultural s-a concentrat aproape în întregime asupra problemelor juridice și administrative, politice și militare.⁸³ Filosofii și retorii greci veniți la Roma au fost de multe ori expulzați pentru ca, în mod contrar așteptărilor, părinții romani să-și trimită copiii la studii în Grecia. Poate și de aceea, prestigiul culturii grecești a cucerit repede aristocrația, chiar dacă structura romanilor nu era obișnuită cu speculații abstracte. Ea se simțea atrasă de trăirea stoică care cerea întărirea voinței, optimismul, responsabilitatea și o conturată raționalitate ca bază a lumii.

În ciuda acestor reale primiri de noi concepții, Pierre Grimal insistă asupra originalității de substanță a culturii și literaturii latine în raport cu prelucrarea exterioară a unor structuri de origine elenă. Civilizației romane originale i-a corespuns o cultură romană originală.⁸⁴ Este semnificativ că romanii au vrut să îmbătrânească Roma și astfel s-o integreze în istoria cea mai veche a lumii mediteraneene.⁸⁵

Este secolul în care Imperiul roman s-a prăbușit; armătura sa administrativă n-a rezistat sub presiunea gigantică a invaziilor, facultatea sa de înnoire s-a uzat, provinciile sale s-au izolat sub forma unor numeroase regate; lumea s-a deschis mai intens spre târâmurii până atunci necunoscute, ceea ce a rupt echilibrul, însă ideea Romei a supraviețuit ca un mit ca un vis posibil de înfăptuit.⁸⁶

În același timp, istoria a demonstrat imposibilitatea statului mondial unic. Deși au stăpânit aproape întreaga lume locuită a vremii, romanii n-au putut lichida niciodată unicul stat elenistic neocupat de ei, cel partic, și nici n-au putut zdrobi triburile germanice de pe Rin.⁸⁷ Așa ia sfârșit o mare încercare rânduită de

⁸³ **Drimba, Ovidiu**, *Istoria culturii și civilizației*, volum 3, București 2001, Editura Vestala și Saeculum I.O., pp. 325-328.

⁸⁴ **Grimal, Pierre**, *Civilizația romană*, vol. II, Editura Minerva, 1973, București, p. 395.

⁸⁵ **Ibidem**, p. 404

⁸⁶ **Ibidem**, p. 459

⁸⁷ **Ibidem**, p. 459

bătrâna Romă și apare o nouă provocare orientală numită Bizanț, care va atrage atenția secole de-a rândul și va influența, în cea mai mare măsură, istoria universală.